

het Joodse bevolkingsdeel het slachtoffer was geworden, maar al te begrijpelijk was.

De Joden in Amersfoort mochten geen correspondentie voeren en kregen dus ook niet de f 20 per maand die vele andere gevangenen van huis ontvingen en waarmee zij iets in de cantine konden kopen. Zij sliepen niet in aparte barakken en ontvingen in beginsel dezelfde (te geringe) hoeveelheden voedsel als de overige gevangenen, maar zij stonden (dat was de kern van de zaak) bloot aan veel ernstiger mishandelingen en moesten veel vaker 'am Tor' staan, zij mochten zich in het kamp (behalve van eind '42 af) niet laten scheren: zij waren er dus gemakkelijk herkenbaar nog voor zij de gele driehoek droegen. Tot de 'lichte' *Kommandos* werden zij niet toegelaten – men concentreerde hen in het *Judenkommando* dat steeds met de zwaarste werkzaamheden werd belast en waarvan de leden mishandeld werden door antisemitische scherp-slijpers onder de SS'ers en de *Kapo's*. Tussen de twee hoge prikkeldraadversperringen werd een sintelweg aangelegd en op de appèlplaats werd een sintellaag aangebracht – het waren Joden die de grote wals die daarbij gebruikt werd, moesten voortzeulen; die wals (honend 'de *Palästina-Express*' genoemd) was nog verzwaard ook doordat in de bak die bovenop gemonteerd was, zand en brokken beton lagen. Er werd in de buurt van het kamp veel zand afgegraven: voor de uitbreiding van het kamp, voor de aanleg van een sportveld voor de SS en van een schietbaan (daartoe werd een brede sleuf gemaakt in een acht meter hoge heuvel) en in een kiezelgroeve – het waren Joden die het uitgegraven zand in loodzware bakken naar de plaatsen moesten brengen waar het gestort werd. Er moest met stenen en met lange rioolbuizen gesjouwd worden: dat werd aan Joden opgedragen. Bij al deze en dergelijke werkzaamheden werden zij voortdurend opgejaagd en veelvuldig met knuppels en zweepen geslagen; werkten Joden in de kiezelgroeve, dan hielden SS-bewakers zich onledig met stukken en stenen naar hen te gooien. 'Die Juden müssen doch sterben, das macht nichts aus', plachten Stöver en Berg te zeggen – in deze en dergelijke bewoordingen uitten zij zich althans herhaaldelijk tegen Chris van der Putten, de *Lagerälteste I*, die aan het *Judenkommando* toegevoegd werd¹; in datzelfde *Kommando* kwamen ook de twee predikanten Lieve en ter Steege terecht en wij nemen aan dat anderen die wegens hulp aan Joden in Amersfoort opgesloten werden, eveneens in het *Judenkommando* moesten meezwoegen. Dat *Judenkommando* was bij tijd en wijle het officiële *Strafkommando*: ieder die

¹ Boom, subcomm. Utrecht: p.v. inz. K. P. Berg (12 april 1947), p. 17 (getuige C. G. van der Putten) (Doc I-81, a-1).